Սեդա Պարսումեան-Տատոյեան, **Յովհաննէս Պլուզ Երզընկացիի «Տաճկաց Իմաստասիրաց»ը եւ «Իմաստասիրական Արձակը Իսլամական Աղբիւրներու Լոյսին Տակ**, Տպ. «Հայ Տիպ Քոմփիւկրաֆ-Թեքնոփրես», Պէյրութ, 1991, 228 էջ։

Այս գործը ո՛չ առաջինն է եւ գուցէ ոչ ալ վերջինը պիտի ըլլայ Սեդա Պարսումեան–Տատոյեանին։ Ասկէ առաջ լիբանանահայ մշակոյթի ուսանողին իրմէ տրուեցան Լիբանանահայ Նկարչութիւնը Ինքնութեան Տագնապին Լոյսին Տակ, *Անթիլիաս*, 1984, *եւ* Էջեր Արեւմտահայ Մտածումէն, *Պէյրութ*, 1987 *հատորները։ Այն ատեն՝ անոնք եկան տալու փաստը թէ անոնց ընթերցողն առաջին իսկ հերթին գործ ունէր միտքի եւ արուեստի աշխարհները յուզող հարցերու հետ, թէ ընթացիկէն եւ հասարակէն վեր կեցող ներքին խլրտումներ էին անոնցմէ փոխանցելի ապրումները, եւ եթէ մինչեւ այն ատեն լիբանանահայ գիրն ու միտքը թռիչք էին առեր զգացական ու գեղարուեստական հորիզոնն ի վեր՝ այժմ անոնք կը միտէին քայլ առնել սահմաններէն ներս իմացականին, այսինքն՝ անոնք կու գային ցոյց տալու թէ անհրաժեշտ էր գիրին ու գրականութեան համար ծանրութիւնը միտքին, մանաւանդ որ անոնք կարիքն ունէին խոհ ու խոհականութեան, եւ իմացական ու իմացաբանական հարցերու առկայութեան եւ անոնց դրսեւորումին։ Ի վերջոյ՝ անհրաժեշտ էր լիբանանահայ գիրին ու մշակոյթին համար դուրս գալ զգացականէն եւ հարցերուն մատչիլ միտքով եւ գիտութեան ընձեռած բարիքներով։ Իրաւ ալ՝ համալսարանի դասախօս այս տիկինը չուշացաւ* 1987*-էն քանի մը տարի ետք հայ ընթերցողի սեղանին դնելու հատոր մը, որ դուռ կը բանար հայ միտքի առաթուր առած ճամբաներուն վրայ եւ անկէ ցոյց կու տար այն հորիզոնը, որ կը պատկանէր հայ–արաբական մշակութային եւ իմացական փոխյարաբերութիւններուն, ու մանաւանդ փաստելու թէ հայ միտքը կարծուածին չափ ալ չէր եղած մեկուսի ինկած, ինքնամփոփ եւ ինքնաբաւ, ընդհակառակը՝ անիկա մի՛շտ ալ մնացեր էր բաց՝ այլագունի հորիզոններու դիմաց եւ անխափան քաղած անոնցմէ լոյս ու երանգ, խոր ու խոհ, եւ բառ ու բան։*

Հայ–արաբական յարաբերութիւնները չպեղուած եւ անկախ դաշտ մը նկատուեցան յաճախ։ Սակայն հոս թէ այլուր, սփիւռքի մէջ թէ հայրենիքի, գտնուեցան մարդեր, որոնք փոձեցին լոյսին բերել սա կամ նա երեսը այդ յարաբերութիւններուն, այսուհանդերձ՝ փոքր ակնարկ մը այսօր կտրած ճամբուն այդ փորձերուն՝ կու գայ ցոյց տալու թէ այս յարաբերութիւնները յաճախ մնացին պատմագիտականին հայող։ Այժմ կարելի է կոկիկ ցանկ մը կազմել անուններովն

այն բոլորին՝ որոնք վերջին երկու տասնամեակէ ի վեր հակած կը մնան աշխատանքներուն վրայ այս ձեւի փոխյարաբերութիւններու դրսեւորումին։

Սեղա Պարսումեան-Տատոյեանի քայլերը չնմանեցան ուրիշներու առածներուն։ Անիկա քայլ չնետեց առաքուր առնուած ուղիներէ ներս։ Պատմութեան պարզ ուսանող մը չէր ան, որ հետեւէր իրմէ առաջ ուրիշներու քայլերուն։ Ընդհակառակը, մտաւորականի անոր կազմաւորումը եւ ուսումնասիրութիւնը, ու մանաւանդ համալսարանի դասախօսի իր հանգամանքը, եւ ի տղայ տիոց իր թեքումը արուեստի եւ արուեստաբանութեան, իմացական հարցերու եւ իմացաբանութեան, իմաստասիրական խորացումներու եւ իմաստասիրութեան՝ իր քայլերը մի՛շտ ալ տարին հոն, ուր քիչեր, մեզմէ իրապէս չա՛տ քիչեր փորձեցին մուտ գործել։

Քննեցէք նախորդ իր երկու գործերը, համոզուելու համար ճշմարտութեանը կատարուած այս հաստատումին։ Այն ատեն երբ լոյսին եկան անոնք՝ իր առաջին երկու ուսումնասիրութիւնները՝ գիրի եւ գրականութեան, եւ մշակոյթի ու միտքի որոնումին նուիրուած մեր մամուլը հազիւ թէ հաճեցաւ անդրադառնալ անոնց, մինչ ուրիշներ չանցան անդին անոնց նշումէն։ Մշակոյթի եւ խոհ ու բանի ինքնակոչ սպասարկուներէն սակաւ եղան անոնք, որոնք գլուխ հակեցին անոնց էջերուն վրայ, եւ գործերը, որոնց քաշը ծանր էր շատ, եւ խիտ, իրապէ՛ս խիտ՝ միջուկն անոնց իմացական եւ իմացաբանական լինելութեան՝ մնացին լուսանցքի վրայ, ու գրեթէ լքուած, գրեթէ անտեսուած։

Այսուհանդերձ՝ անոնց հեղինակը քալեց իր ճամբան՝ չա՛տ լաւ գիտնալով որ միայն հեքիաթներն ու առասպելները չէին, որ պիտի ուժ ու տեւականացում պարգեւէին հայու մեր գոյութեան, որ լոկ անմիջուկ ու թեթեւ խօսքերը չէին որ պիտի կարենային ստեղծել գեղեցիկը մեր ներքին աշխարհին՝ այլ անոնցմէ անդին կար բա՛ն մը, մի՛տքը, որ արիւն ու աւիւն պիտի տար իմացական մեր կեանքին։ Եւ ահա՛ւասիկ արդիւնքն այս ուղղութեամբ տարուած այն ճիգերուն, որոնց հետամտեցաւ Սեղա Պարսումեան-Տատոյեանը, ճիգեր, որոնք տարածուած մնացին տարիներու վրայ, ու երբ վերջ ի վերջոյ ամփոփուեցան եւ եկան իրարու մօտ որպէս հետեւանք ներքին պեղումի, իմացական դրսեւորումի, եւ խոհ ու բանի, որոնք առաւելաբար կանգնած մնացին նեղ մասնագիտութեան մը եւ լուրջ ու խոր գիտականութեան մը վրայ՝ հայ գիրի ու գրականութեան ընթերցողը դրին դէմ յանդիման միտքի եւ մտածումի արտայայտութեան մը, որ, այս հեղ, իրեն հէնք ընդունեց կրանը հայ-արաբական փոխյարաբերութիւններուն, որոնք, ի՞նչ խօսք, հազիւ թէ աղերս պիտի ունենային պատմութեան

ու քաղաքական դրսեւորումին, եւ տնտեսական ու ընկերային արտայայտութիւններու հետ։ Իրա՛ւ ալ, փոքր ակնարկ մը իսկ Պարսումեան-Տատոյեանի գործէն ներս պիտի ցոյց տայ առկայութիւնը միտքին եւ իմացքին, իմացականին եւ իմացումին, իմաստասիրութեան եւ իմացաբանութեան, ճանաչումին եւ ճանաչողութեան, գիտական, բնական եւ գերբնական դասակարգումին, տիեզերքին եւ տիեզերաբանութեան, հոգիին եւ հոգեբանական դրոյթներուն, եւ տակաւին բազմաթիւ այլ բաներու, որոնք կը կազմեն անընդմէջ հոսքը մշակոյթին եւ անոր գոյութիւն պարգեւող իրողական եւ վերացական բաներուն։

Պարզ մարդուն համար դժուար ընկալելի տարրեր են այս բոլորը, եւ անոնց հետ՝ բաղկացուցիչ մասերն այս գործին, որովհետեւ անոր համար որքան որ անհրաժեշտ է գիտութիւնն իր հայու պատմութեան եւ մշակոյթին՝ նոյնքան նաեւ անհրաժեշտ է գիտութիւնն արաբին ունեցածներուն, որովհետեւ այս հատորը կը կանգնի զուգորդումին վրան այս բոլորին։ Հայ-արաբ հոգեկան եւ իմացական գիրկընդխառնում մը ակներեւ է հոն՝ ամէ՛ն բանէ առաջ, եւ Յովհաննէս Պլուզ Երզնկացին ա՛յդ էր որ դրսեւորեց իր Ի Տաճկաց Իմաստասիրացով, իսկ այժմ քանի՞ հոգի կայ մեր մէջ որ լա՛ւապէս ծանօթ ըլլալէ եւ քիրմէ բոլո՛րովին տարբեր երկու այս մշակոյթներուն եւ անոնցմով արտայայտուող հոգեբանութիւններուն՝ կարողանայ գտնել հանգիստութիւններն ու տարբերութիւններն անոնց։ Ի դէպ՝ հրապարակի վրայ են Յովհաննէս Պլուզի գիրին ու գրականութեան նուիրուած քանի մը գործեր։ Այսպէս՝ այժմ ձեռքի տակ ունինք Յովհաննէս Երզնկացիի Բանք Զափաւը, Երեւան, 1986՝ Արմենուհի Սրապեանի աշխատասիրութեամբ լոյս տեսած, եւ որուն անմիջապէս քովիկը պէտք է գետեղել նոյնին Յովհաննէս Երզնկացի (ուսումնասիրութիւն եւ բնագրեր), Երեւան, 1958 գործը։ Անթիլիասի մէջ 1984-ին լոյս տեսաւ Յովհաննէս Երզնկացիի Խրատ Բոլոր Քրիստոնեաներուն գործը, աշխարհաբարի վերածումովը Անուշաւան Վրդ. Դանիէլեանի։ 1977-ին Երեւան լոյս տեսաւ Է. Մ. Պաղտասարեանի Յովհաննէս Երզնկացին եւ Նրա Քնարական Արձակը հատորը, որմէ մէկուկէս տասնամեակ առաջ, 1962-ին, Երեւանի մէջ հրատարակուեր էր Գէորգ Գրիգորեանի Յովհաննէս Երզնկացու Փիլիսոփայական Հայեացքները գիրքը։ Անշուշտ՝ այս գործերէն զատ կան տակաւին կարգ մը ուսումնասիրութիւններ նուիրուած Յովհաննէս Երզնկացիի գիրին ու գրականութեան, եւ կարգ մը պարագաներու՝ անոր իմաստասիրական հայեացքներուն։ Այդ բոլորին մէջ հիմնական կը մնայ Գրիգորեանի հատորը, որ, սակայն, չի մատչիր Յովհաննէս Պլուզ Երզնկացիի Ի Տաճկաց Իմաստասիրաց գործին վերլուծումին եւ վերբերումին, ուր

մնաց՝ անոր աղբիւրագիտական հարցերուն։ Իրականութեան մէջ՝ մեր մօտ անկոխ ուղի մը կը մնայ արաբական միտքը, եւ մեծ անծանօթ մը՝ անոր իմաստասիրական հին ու նոր արտայայտութիւնը։

Մինչեւ հիմա այս ուղղութեամբ առնուած միակ քայլը կը մնայ Տրդատ Մուրատեանի Հալէպի մէջ լոյս ընծայած Արաբական Դասական Փիլիսոփայութիւնը (1973) ուսումնասիրութիւնը, որ, սակայն, հազիւ թէ կարող է բաւարարել հետաքրքրութիւնը միտքի ուսանողին։ Իրմէ առաջ եղան քանի մը ուրիշներ, որոնք Շիրակ եւ Բագին ամսագիրներուն մէջ տուին կարգ մը թարգմանութիւններ, եւ արաբական քանի մը թերթերու մէջ՝ հայերէնէն արաբերէնի վերածումներ, ինչպէս նաեւ կարգ մը հայերէն գործերու արաբերէն թարգմանութիւնները, որոնց բոլորն ալ, սակայն, մնացին գիրի ու գրականութեան եւ գեղարուեստական արտայայտութեան ծիրէն ներս։ Իսկ իմացակա՞նը, միտքին նուիրուա՞ծը։

Չկայի՛ն անոնք, եւ գուցէ տակաւին երկար սպասէինք, եթէ այս ուղղութեամբ առաջին քայլն առնուած չըլլար Պարսումեան-Տատոյեանին կողմէ, որ այդպէս ըրաւ Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի 1977-1978 միացեալ վեցերորդ հատորին մէջ, երբ լոյսին տուաւ «Յովհաննէս Պլուզ Երզնկացիի 'Ի Տաճկաց Իմաստասիրաց Գրոց Քաղեալ Բանք'ին աղբիւրը՝ Ռասա'էլ Իխուան էլ-Սաֆան» ուսումնասիրութիւնը։ Ասկէ ետք պէտք եղաւ մէկուկէս տասնամեակ մը հասցնելու համար սկսուած գործն իր լրումին եւ 1991-ի գայն ներկայացնելու «Երեւանի Պետական Համալսարանին կից գիտութեան դոկտորայի գիտական աստիճան շնորհող 055.01.03 մասնագիտացած խորհրդի»։ Այսօր յայտնի է արդիւնքն եղածին։ Սեղա Պարսումեան-Տատոյեանն անկէ ի վեր իր ուսերուն վրայ կը կրէ քաղաքիզը իրաւ դոկտորական աստիճանի։

Մօտ 230 էջ հաշուող այս գործը կը բաղկանայ եօթը հատուածէ, որոնք յաջորդաբար կը խօսին կեանքին ու գործունէութեանը մասին Պլուզին, 'Ի Տաճկաց'ի աղբիւրներուն, Իսմայիլեան շարժումին, հայ-արաբական եւ հայ-իսլամական յարաբերութիւններուն, Իխուան էլ-Սաֆայի (Մաքրութեան Եղբայրներուն) էութեան, անոր բնոյթին եւ իմացքին, այդ վերջինները դրսեւորող թուղթերուն եւ այդ թուղթերուն աղբիւրներուն մասին։ Այսօր փոքր ակնարկ մը սա թուղթերուն վրայ նետուած՝ պիտի ի յայտ բերէ թէ անոնց թիւն է 52, իսկ անոնք կը պատկանին էլ-Թաուհիտիին։ 52 այս թուղթերը կը կազմեն չորս հատոր, որոնց յետագային եկան աւելնալու երկու յաւելուածներ, իսկ աւելի ուշ՝ այլ հատոր մը եւս, որ մէկ խտացումն ու ամփոփումն էր այս բոլորին։ Այս հինգ հատորներն ու երկու յաւելուածներն իրենց ամբողջութեան մէջ կը կոչուին Ռասա'էլ Իխուան էլ-Սաֆա եւ

կը կազմեն երկու հազար մեծաղիր էջ։ Այս բոլորին հէնքն ու առէջը կազմող գաղափարաբանութիւնը պէտք է որոնել խորերէն ներս պարսիկ իմաստասիրական եւ իմացական, կրօնական եւ հոգեկան, գիտական եւ ընկերային, եւ ինչո՞ւ չէ, նա՛եւ քաղաքական խմորումներուն։ Անոնց վրայ անհրաժեշտ է աւելցնել ուսումները Նոր-Պղատոնականութեան եւ Փիւթակորեան իմաստասիրութեան՝ ամբողջական ընծայելու համար գաղափարաբանութիւնն այս շարժումին։

Ըստ տուեալներու՝ Իխուան էլ-Սաֆայի շարժումն սկսաւ Պասրայի մէջ տասներորդ դարու առաջին կէսին, որպէս գաղափարաբանութիւնը նոյն անունով ծանօթ կազմակերպութեան, սակայն անմիջապէս իւրացուեցաւ իսմայիլականներու կողմէ, որոնք շուտով սկսան տարածել այն կարծիքը թէ այս 52 թուղթերուն հեղինակն էր իրենց իմամը՝ Ալտալլան։ Ինչ որ ալ եղած ըլլան իրականութիւնները՝ որպէս կազմակերպութիւն եւ գաղափարաբանութիւն՝ շարժումն առաւ երեք դար հասնելու համար Հայաստանի Երզնկա վաճառաշահ քաղաքը՝ գուցէ Իսմայիլեան քարոզիչներու եւ վաճառականներու միջոցով։ Տասներորդ դարուն էր որ Երզնկայի մէջ կազմակերպուեցաւ զուտ հայկական եղբայրութիւն մը՝ իր ինքնուրոյն կանոնագրութեամբ, որ առաջին անգամ լոյսին եկաւ 1962-ին Լեւոն Խաչիկեանի խմբագրութեամբ՝ Բանբեր Մատենադարանի թիւ 6-ին մէջ (էջ 365-367) եւ «Երզնկա Քաղաքի Եղբարց Միութեան Կանոնադրութիւնը, 1280» խորագիրով։

Ըստ Պարսումեան-Տատոյեանի՝ Երզնկայի հայկական եղբայրութեան հիմնական ներկայացուցիչն էր Յովհաննէս Երզնկացին՝ Պլուզ մականուանեալն իր կարճ հասակին համար։ Ինկած Երզնկայի նման քաղաք մը, ուր իրարու կը հանդիպէին օրուան ու ժամանակին բոլոր հոսանքներն ու նորութիւնները, քաղաքական, ընկերային ու տնտեսական բոլոր հարցերը, իմացական եւ իմացաբանական բոլոր խնդիրները՝ Երզնկացի Պլուզը գիտցաւ բացուիլ այդ բոլորին եւ կարելիութեան իր սահմաններուն մէջ ընկալել զանոնք, իւրացնել եւ զանոնք անցընելէ ետք հոգեկան ու հոգեբանական, եւ կրօնական ու իմացական իր մարզէն՝ վերարտադրել ու կազմել վերադասակարգումն անոնցմէ սնած ու յառաջացած իր աշխարհընմբռնումին։ Այսօր բաղդատական մը Երզնկացիի բնագիրներուն (իսկ Պարսումեան-Տատոյեանն անոնցմէ կ՝օգտագործէ երեք տպեալ եւ քանմէկ անտիպ՝ այդ վերջինները վերցնելով Երեւանի Մատենադարանէն) եւ Ռասա՛էլ թուղթերուն միջեւ՝ ցոյց պիտի տայ թէ Երզնկացին այդքան ալ լաւատեղեակ չէր արաբերէնին, եւ գրելու համար իր Ի Տաճկաց Իմաստասիրացը՝ շա՛տ հաւանաբար անիկա ծանօթացաւ էլ-Թաուհիտիի թուղթերուն միջնորդ-թարգմանի մը միջոցով։

Իր գործին չորրորդ հատուածով տալէ ետք Իխուան էլ-Սաֆայի իմաստասիրական համակարգը, ուր Պարսումեան-Տատոյեան ներկայացուց գիտութիւններու դասակարգումը, տրամաբանութիւնը, ուսողական գիտութիւնները, իմացաբանութիւնը, բնափիլիսոփայութիւնն ու բնագանցութիւնը, հոգին ու անոր տեսութիւնը, մարդաբանութիւնը եւ բարոյական, ընկերային ու քաղաքական տեսութիւններ՝ յաջորդ հատուածով անիկա ձեռք առաւ բաղդատական ուսումնասիրութիւնը Երզնկացիի Ի Տաճկաց Իմաստասիրաց Քաղեալ Բանիբին եւ Ռասա'էլ Իխուան էլ-Սաֆային: Սա բաղդատական աշխատանքն ընդգրկեց գիտութիւններու դասակարգումը, իմացաբանութեան եւ տրամաբանութեան տեսութիւնները, մարդուն ինքնաճանաչումին խնդիրն ըստ իր բնութեան, բնափիլիսոփայութիւնն ու բընագանցութիւնը, պատճառականութիւնը եւ արտազեղականութեան (ծագումնաբանութեան) հարցը, եւ տարբաբանութիւնն ու հանքաբանութիւնը:

Պարսումեան-Տատոյեանի գործին վերջընթեր հատուածն եղաւ մէկ քննութիւնը Երզնկացի Պլուզի իմաստասիրական գրականութեան՝ Ռասա'էլի լոյսին տակ: Հո՛ս էր որ անիկա մանրազնին քննութենէ մը անցուց Պլուզի գիտութիւններու դասաւորումը, անոր իմաստասիրական աշխարհահայեացքը, մարդ արարածին էութիւնը, ճանաչողութեան եւ իմացաբանութեան զանազան հարցեր, բարոյագիտական խնդիրներ, եւ ընկերային ու քաղաքական տրուեալներ, որոնցմէ ետք էր որ ձեռք առաւ Սահման եւ Կանոնի Միաբանութեան Եղբարցը, որ առաջին իսկ ակնարկով կը նմանէր ըլլալ մէկ նմանակը միջնադարեան արհեստակցական հայ ընկերակցութիւններու ունեցած կանոնագրութիւններուն: Իրականութեան մէջ՝ անիկա շատ աւելի մօտիկը կը կենար բարոյական սկզբունքներով գործող համագործակցական եւ համքարային կազմակերպութեան մը ունեցածէն, որ կը միտէր դաստիարակել ու հասարակէն վեր բարձրացնել իր հետեւորդները, թէպէտեւ իր հանգիտութիւններով, ինչպէս կը հաւատայ Պարսումեան-Տատոյեանը, անիկա նման էր նաեւ Պաղտատի ֆրթուէական կազմակերպութիւններու կանոնագրութիւններուն եւ առ այդ ունէր աստիճանաւորումի, դասաւորումի, պարտի ու պարտաւորութեան եւ խորհրդանշական զանազան դրսեւորումներու կառոյց ու տուեալներ: Այս բոլորէն ետք էր որ հեղինակը ձեռք առաւ բնագիտութեան, տիեզերագիտութեան եւ աստղագիտութեան հարցերը՝ եզրակացնելու համար որ, ինչպէս կը դնէր հեղինակն ի՛նք, անհրաժեշտ էր որ մեծերը խրատէին եւ յորդորէին «իրենց սաները չթշնամանալու որեւէ գիտութեան դէմ», թէ այդ սաները հեռու կենալու էին «մոլեռանդօրէն յարելէ որեւէ կրօնքի կամ դաւանանքի,

աղանդի կամ ուսմունքի», թէ անոնք զգուշանալու էին «անտեսելի որեւէ ճշմարտութենէ, ինչպիսի աղբիւրէ որ ալ գայ անիկա» (էջ 167)։ Պարսումեան-Տատոյեանը գտաւ որ տիեզերագիտական եւ աստղագիտական հարցերուն մէջ Երզնկացին կը կրկնէր իսմայիլեան միտքերը իր Ցաղագս Երկնային Շարժման եւ Ցաղագս Երկնային Զարդուց գործերուն մէջ, որոնց, ի՞նչ խօսք, ունեցած ծանօթութիւնները նուազ կը կշռէին անոր Ի Տաճկաց Իմաստասիրացի ունեցածներէն։

Վերջին՝ եօթներորդ հատուածով Պարսումեան-Տատոյեան նախ ներկայացուց մէկ վերաղաստաւորումը Յովհաննէս Պլուզ Երզնկացիի Ի Տաճկաց Իմաստասիրաց Գրոց Քաղեալ Բանի տուեալներուն՝ ըստ նիւթի եւ բովանդակութեան։ Ըստ Պարսումեան-Տատոյեանին՝ կարելի էր տրամաբանական որոշ դասաւորումի մը ենթարկել տուեալ նիւթերն ու բաղկացուցիչ տարրերը Յովհաննէս Պլուզի իմացական աշխարհին եւ ունենալ հետեւեալ պատկերը.

«Ա. Գիտութեանց դասաւորում

«Բ. Իմացաբանութիւն եւ տրամաբանութիւն

«1. Ճանաչողութեան չորս միջոցները

«2. «Ցաղագս ապացուցի»

«Գ. Մարդուն բնութիւնը — «Ինքնաճանաչում»

«1. Ինքնաճանաչման երեք կերպերը

«2. Հոգին արտազեղական աստիճանաւորումին մէջ

«3. Մարդուն «հոգեւոր» զօրութիւնները

«Դ. Բնափիլիսոփայութիւն եւ բնագանցութիւն

«1. Մարմինները — երկնային շարժումները — լինելութիւն

«2. Ապականութիւն եւ տեսակները

«3. Ալքիմիական ծանօթութիւններ

«4. Նիւթ եւ տեսակ

«ա. «վասն նիւթի եւ տեսակի»

«բ. Նիւթը եւ տեսակները արտազեղական մակարդակի վրայ

«գ. պատճառականութիւն

«5. Արտազեղման տեսութիւն

«Ե. Տիեզերաբանութիւն եւ աստղագիտութիւն-աստղաբաշխութիւն» (էջ 173)։

Ցաւելուածին առնչուող սա հատուածին վրայ Պարսումեան-Տատոյեանը չուշացաւ բերելու այլ յաւելուած մը եւս, որուն բաղկացուցիչ տարրերն եկան Երեւանի Մատենադարանի ձեռագիրներուն թիւ 1147-էն (Յովհաննու վարդապետի Եկեղեաց գաւառի, յԵրզնկա քաղաքի Ասացուած յանուր ծննդեան եւ մկրտութեան Քրիստոսի Աստուծոյ...), թիւ 2173-էն (Յոհանէս վարդապետի Երզնկայեցոյ

Ի բան Մարգարէին Դաւթի···, *Նորին Յոհաննէս վարդապետի Երգնկայեցոյ* Ի ժամ սուրբ պատարագին···, Յաղագս երկնային շարժման, *Նուաստ Յոհաննէս վարդապետի Երգնկայեցոյ շարադրեալ···, Յոհաննիսի Երգնկայեցոյ* Ի ԺԷ սաղմոսն···, *Նորին Յոհաննէս վարդապետ Երգնկայեցոյ* Ի տօնին ծննդեան եւ մկրտութեան Քրիստոսի···, *Նորին Յոհաննիսի Երգնկայեցոյ* Ի ԾԲ սաղմոսն···, *Նորին Յոհաննիսի* Վասն ննջեցելոց ի Քրիստոս եւ խորհուրդ ստեղծման մարդոյն եւ մահու···, *Յովհաննիսի Երգնկացոյ արարեալ···* Յաղագս Դաւթի Մարգարէի···, *Նորին Յոհաննէս Երգնկայեցոյ* Ի Հ-երրորդ սաղմոսն···, *Նորին Յոհաննու Երգնկայեցոյ ասացուած···* Ի ՃԼԱ սաղմոսէն···, Յաղագս Վարդավառի տօնին ի ՁԸ սաղմոսն···, Ի ՃԽ սաղմոսն··· *Յոհաննիսի Երգնկայեցոյ ասացեալ···, Նորին Յոհաննէս վարդապետի ասացեալ···* Հեթում եւ Թորոս եւ այլ մանգունք իշխանաց եւ որք յարքունական սպասաւորացն, Խորհուրդ յարութեան Ղազարու···, եւ *Նորին* ի ԼԴ սաղմոսն···), *թիւ* 2939-էն (Խրատ հոգեշահ եւ բան օգտակար *Պլուզ Յոհաննէս վարդապետէ ասացեալ*), *եւ թիւ* 4207-էն (*Նորին սուրբ եւ իմաստուն վարդապետին Յոհաննիսի Երգնկայեցոյ բան* Յաղագս երկնային զարդուց···) *եւ ներկայացուցին*

Ա. Գիտութեան ծագումն ու մարգերը (*գիտութեան կարեւորութիւնը, անոր մարգերը՝ իմանալի աշխարհը, զգալի աշխարհը եւ իմանալի ու զգալի աշխարհը, եւ մարդն այդ բոլորին մէջ*).

Բ. Մարդուն տարագումը (*մարդուն կազմութիւնը որպէս ես, հոգի եւ մարմին, աստուածայինը մարդէն ներս, կամքն ու միաբնակութիւնն անոր , եւ ապա՝ մահը մարդուն*).

Գ. Իմացականին առնչուող հարցեր (*բանական գիտութեան սեռերը, բանականութեան կայքը մարդու մարմինէն ներս, եւ գիտութեան ու հանճարին տեսակները*).

Դ. Բարոյական տեսակէտներ (*անձնիշխանութիւն, տգիտութիւն, մեղք եւ անզգամութիւն, դաստիարակութեան դերը սա վերջինները բառնալու մէջ, առաքինութեան տարագումը եւ դասաւորումն անոր տեսակներուն, առաքինութեան դրսեւորումը, ցնծութիւնն ու անոր պատճառները, եւ սիրոյ տարագումը*).

Ե. Ընկերային եւ քաղաքական տեսակէտներ (*ընկերային անարդարութիւնը պատճառ դժգոհութեան, իտէալ իշխանութիւնը եւ իշխանաւորը, իշխանութեան տեսակները, եւ անոր պարտիքն ու պարտականութիւնները*).

Զ. Բնագիտական, տիեզերաբանական եւ աստղագիտական հարցեր (*արարչագործութիւն եւ դասաւորում աստուածային արարչագործութեան, բնութիւնն «արարիչ» պատճառ եւ չորս տարրերը*

բնութեան, տիեզերքի կազմաւորումն ու դերը տարրերուն, երկիրը տիեզերքին մէջ, երկնային մարմինները եւ անոնց շարժումները եւ այդ ձեւով անոնցմէ յառաջացած ժամանակը, օրերն ու ժամերը, եղանակները, եւ աստղագիտական ու աստղաբաշխական կարգ մը գիտելիքներ)։

Փոքր ակնարկ մը բոլոր այս տուեալներուն վրայ՝ եւ երեւան պիտի գան հանգիտութիւններն ու հակասութիւնները Իխուան էլ-Սաֆայի եւ Յովհաննէս Պլուզ Երզնկացիի գաղափարաբանութիւններուն։ Տեսականօրէն մէկուն արմատները կը գտնուէին ալքերէն ներս միւսին, այսուհանդերձ, կար անոնցմէ վեր բան մը, որ կը տարբերէր ու կը զանազանէր զանոնք։ Սեղա Պարսումեան-Տատոյեանի աշխատանքն եղաւ գիտական առաջին լուրջ փորձը խուզարկելու այդ ալքերը եւ լոյսին բանալու հոն անթեղուած գաղտնիքներն անոնց։ Բանասիրական չպեղուած դաշտ մըն էր, ուր մխրճուեցաւ հեղինակն այս գործին եւ փորձեց հրապարակ դնել անտես առնուած ամբողջ աշխարհ մը հայ եւ արաբ փոխյարաբերութիւններու, որոնք առաւելաբար հիմնուած մնացին տեսական միտքի վրայ։ Արդարեւ, հեղինակն ինքն էր որ տեսակ մը զարմանքով եւ ապա՝ տակաւին ափսոսանքով հաստատեց, թէ «մինչին արեւելեան հայ Սփիւռքի մշակոյթին մէջ տեսական մտածողութիւնն ու գրականութիւնը զարգացած են որոշապէս բաժնուած ընկերային իրավիճակէն։ Այսպէս, հակառակ այն իրողութեան թէ ութներորդ դարէն ետք (եւ անկէ առաջ եւս) եւ մինչեւ մեր ժամանակները արաբական քաղաքակրթութիւնը եղած է հայ մշակոյթը շրջապատող հիմնական տարրերէն մէկը, տեսական գրականութեան մէջ չենք գտներ համապատասխան մարզ։ Ուրիշ խօսքով՝ թէեւ միջ-մշակութային յարաբերութիւնները ունին աւելի քան տասներկու դարու պատմութիւն՝ իրենց բնորոշումն ու մասնագիտական ուսումնասիրութիւնները կը մնան անմշակ։ ... Միջ-մշակութային յարաբերութեանց տեսականացումին ուղղուած աշխատանք մըն է այս հատորը» (էջ 5)։ Սա աշխատանքը կարելի ընծայելու համար Պարսումեան-Տատոյեանն օգտագործեց ո՛չ միայն անտիպ ու տպուած քսանչորս գործերը Երզնկացիին՝ այլ նաեւ հայերէնով լոյսին տրուած տասներկու գիրք ու յօդուած, ֆրանսերէնով մէկ, անգլերէնով հինգ եւ արաբերէնով քսանչորս հատորներ, եւ որպէսզի կատարուած ուսումնասիրութիւնը չտուժէր տեսակարար իր կշիռէն՝ էլ-Ռասա'էլէն կատարուած բոլոր նշումներուն արաբերէն բնագիրները զետեղեց էջատակի ծանօթագրութիւններուն մէջ՝ վասն բաղդատականի եւ ի պէտս զարգացելոց։

Այժմ երբ սեղանի վրայ կը գտնուի տեսական միտքի հայ-արաբական փոխյարաբերութիւններուն նուիրուած այս մենագրու-

թիւնը՝ իրենք զիրենք կը պարտադրեն կարգ մը հարցեր ու հարցումներ եւ կը մնան անպատասխան։ Այսպէս՝ այս մենագրութեամբ սպառեցա՞ւ պեղումը նիւթին։ Հայ համբարային սկզբունքներուն մէջ ի՞նչ չափի է քանակը արաբական միտքին եւ բարոյական ու ընկերային սկզբունքներուն։ Չկա՞ն տեսական ու գաղափարաբանական հայ եւ արաբ փոխյարաբերութիւններու այլ օրինակներ միջնադարեան հայ գրականութեան եւ մշակոյթի անդաստանէն ներս։ Երեւանի Մատենադարանին, ինչպէս նաեւ Վիեննայի, Վենետիկի, Երուսաղէմի, Զմմառի, Անթիլիասի եւ միջազգային այլ մատենադարաններուն մէջ չկա՞ն այլ գործեր, որոնք կարենան աւելի լոյս սփռել այս փոխյարաբերութիւններուն վրայ։ Լրիւ կերպով լոյսին հանուա՞ծ են արմատները Նարեկացիի աստուածաբանութեան, բարոյագիտութեան, իմաստասիրութեան, տիեզերագիտութեան, ընկերային եւ մարդկային աշխարհահայեացքներուն։ Ո՞ւր պէտք է որոնել ակն ու ազբիւրը Գրիգոր Մագիստրոսի իմացական աշխարհին, եւ տակաւին բոլոր այն մեծ ու փոքր, ծանօթ ու անծանօթ՝ այլ միջնադարեան հայ մատենագիրներուն, որոնք կը սպասեն իրենց քննիչին եւ քննիչներուն։ Սեղա Պարսումեան–Տատոյեանը կատարեց առաջին եւ հիմնական քայլ մը. իրմէ առաջ տեսական միտքի հայ եւ արաբ փոխյարաբերութիւնները հազիւ թէ գտան մատչումը ումանց։ Հիմա որ առնուեցաւ առաջին քայլը՝ այլոց կը մնայ առնել երկրորդ եւ յաջորդական քայլերը։ Շա՞տ է այս սպասումը մեր կողմէ։ Ձե՛նք կարծեր։

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ